

Enkla gåvor – enkel flerstämmighet

Renässansens vokalmusik var mer än de imponerande, avancerade vokala stämbyggena i många stämmor som vi vanligtvis förknippar med epoken. Parallellt med denna musikaliska prestigegenre levde andra, mindre kända traditioner. En av dem är så kallad enkel flerstämmighet, eller "simple polyphony" som beteckningen lyder i musikforskarsammanhang.

Text: Karin Lagergren

Den enkla flerstämmigheten är dåligt utforskad inom musikforskningen och har en blygsam plats på konsertscenen. Därför sammanstrålade ensemblerna Gemma (Sverige) och Peregrina (Schweiz) för att utforska repertoaren och ge den klingande gestalt. I ett projekt stött av Konstnärsnämnden samarbetade ensemblerna under 2024 i ett konsertprogram som fick namnet *Enkla gåvor – Senmedeltidens kvinnliga fromhet*. Programmet fick sin premiär vid festivalen Laus Polyphoniae i Antwerpen i augusti 2024. Namnet på programmet anspelar på att musiken ofta – men inte bara – förekom i kvinnokloster. "Enkla gåvor" speglar det faktum genom man med till synes enkla men effektiva utsmyckningar av enstämmigheten kunde ge sin tillbedjan en enklare, ornamenterad form som var tillgänglig för ett bredare lager av både utövare och lyssnare.

Gemma och Peregrina

Ensemblerna Gemma och Peregrina har var för sig under en följd av år utforskat den medeltida musiken i många olika program. Gemma bildades 2006 och leds sedan start av Karin Lagergren, och Peregrina bildades redan 1997 av Agnieszka Budzinska-Bennett och har schweiziska Basel som bas. Agnieszka och Karin har det gemensamt att båda kombinerar kompetenserna som sångare och musikforskare, vilket gav en god grund för att arbeta fram repertoaren utifrån originalkällor. Enkel flerstämmighet förekom förmodligen i hela Europa, men vi valde att särskilt använda källor från dagens Belgien och Nederländerna. Området är särskilt intressant ur denna aspekt eftersom det här fanns en stark tradition av kvinnlig fromhet som bland annat manifesterade sig i ett stort antal kvinnokloster. Programmet var helt vokalt och framfördes av tre kvinnliga sångare från vardera ensemblen, det vill säga totalt sex sångare.

Vad är enkel flerstämmighet?

Men vad karaktäriserar då enkel flerstämmighet? Enkelt uttryckt kan man beskriva enkel flerstämmighet som ett levande fossil, en gammaldags kompositionsstil, där musiken dröjt sig kvar i 1100- och 1200-talens stilideal – trots att det är i källorna från 1400- och 1500-talen man hittar den. Sångerna är nästan alltid tvåstämmiga, vid sällsynta tillfällen trestämmiga, och bygger på principer där kvart, kvint och oktav är konsonanser. Musiken rör sig in och ut ur konsonanser och dissonanser enligt principer beskrivna i musikteorin både två- och trehundra år tidigare. Melodierna är övervägande syllabiska, det vill säga en not per stavelse, och rör sig kontrapunktiskt (i motrörelse) mot varandra. Sångerna är ofta strofiska med en refräng. Även organum kan förekomma, det vill säga gregorianska melodier sjungna i utdragna notvärden över vilken en melismatisk (många toner per stavelse) överstämma spinns. En annan vanlig teknik är så kallad *Stimmtausch* (stämbbyte). Detta innebär att samma stämmaterial omväxlande finns i båda stämmor. Musikexemplet *Iure plaudant omnia* (se nästa uppslag) är ett exempel på detta. Sammantaget är detta musik som musikhistorieböckerna menar upphörde att praktiseras på 1200-talet.

Var och vem sjöng enkel flerstämmighet?

Den avancerade renässanspolyfonin (tänk Josquin Desprez) var främst något som förekom i större katedraler och hos adel och aristokrater med egna kapell, intresse och kapital. Den florerade vidare i områden som kunde erbjuda utbildningsmöjligheter för både sångare och kompositörer, vilket gör att den var starkt koncentrerad till ett fåtal ställen i Europa som exempelvis Flandern. Det gör att den inte heller kan sägas ha varit särskilt representativ för vad flertalet hade möjlighet

Sex sångare från ensemblerna Gemma och Peregrina framförde programmet "Enkla gåvor": Lorenza Donadini, Ida Zackrisson, Karin Lagergren, Agnieszka Budzinska-Bennett, Hanna Järveläinen och Hanna Schröder (sittande). Foto: Martina Wärenfeldt.

att ta del av. Det blev framför allt en angelägenhet för högreståndskretsar och de som bodde i närheten av en domkyrka med blomstrande musikliv. De svenskar som under denna tid kunde lyssna till sådan musik var antagligen försvinnande få och främst begränsade till de som reste eller studerade utomlands.

Inga högtstående musikutbildningsinstanser krävdes för att åstadkomma dessa sånger. Vi kan jämföra det med hur lätt folkmusiker i dag kan lägga en tersstämma på låtar.

I kontrast till detta så var enkel flerstämmighet lätt att lära sig gehörsvägen. Hade man sjungit in sig i sådan repertoar var det inte så svårt att lägga en extra stämma, och ibland blev de till eftervärldens glädje nedskrivna. Inga högtstående musikutbildningsinstanser i form av flerårig sångundervisning, undervisning i att läsa noter eller avancerad kompositionsutbildning krävdes för att åstadkomma dessa sånger. Vi kan jämföra det med hur lätt folkmusiker i dag kan lägga en tersstämma på låtar. Den enkla flerstämmigheten var repertoar som frodades i miljöer som inte hade möjlighet men kanske heller inte intresse av att skapa avancerade kompositioner. Uppenbarligen var man på många håll alldeles utmärkt nöjd med dessa till utformningen enklare former av gudstjänstmusik. Dessa miljöer hittar vi ofta i kloster.

När sjöngs enkel flerstämmighet?

Det var inte i det dagliga gudstjänstfirandet som den enkla flerstämmigheten praktiserades, utan samma sak gällde för denna som för annan flerstämmighet i kyrkliga sammanhang: vid mer högtidliga tillfällen. I källorna finns i synnerhet många sånger för perioden från Sankt Nikolaus (6 december) till trettondagen (6 januari). En annan vanlig sånggenre är två- och trestämmiga versioner av *Benedicamus Domino*, vilket var en kort, ursprungligen gregoriansk, sång som sjöngs sist i tidegårdsgudstjänster och ibland även i mässan (den korta texten lyder: "Benedicamus Domino – Deo gratias"). Som i alla medeltida religiösa sångrepertoarer finns även mängder av Mariasånger. Enkel flerstämmighet fokuseras ofta på Marias roll som mor, vilket ytterligare pekar mot julfirandet då Gud blev ett litet barn, och mot kvinnliga miljöer där man kunde identifiera sig med modersrollen. Men vi vet inte så mycket om exakt i vilka gudstjänstsammanhang som dessa sånger sjöngs. *Benedicamus Domino* har ju en självklar plats i slutet av gudstjänster men hur vi ska passa in exempelvis strofiska sånger med refräng i gudstjänstfirandet är inte lika enkelt, särskilt inte om de är på folkspråk, vilket förekom. Troligen kunde de sjungas i processioner och vid andra tillfällen av tillbedjan som inte var typiska gudstjänster, eller varför inte som umgängesmusik för klosterinvånarna i en tid som inte kände vare sig radio, tv eller strömningstjänster. Det är viktigt att tänka på att

den här musiken inte ersatte den gregorianska sången, utan ska ses som ett komplement. Sången har ingen självklar koppling till den gregorianska sången, men finns alltid i dess närhet. Den gregorianska sången var fortsatt ryggraden i allt gudstjänstfirande.

Enkel flerstämmighet utanför kvinnokloster

Enkel flerstämmighet var uppenbarligen mycket populär, att döma av hur mycket som ändå finns bevarat. Av källorna framgår att det finns en standardrepertoar som vi hittar i källor i flera delar av Europa och den hör särskilt till jultiden. Alla kan inte kopplas till (kvinno-)kloster, utan repertoaren synes även ha praktiserats i andra miljöer. Tyvärr finns det inga spår av den i svenskt material, vilket inte betyder att den inte sjöngs, bara att den inte skrevs ned. Däremot finns från danskt område den så kallade *Danish Teacher's Manual* vilken man tror har skapats i en dansk klostermiljö och som uppvisar precis den här typen av enkel flerstämmighet. Kanske gömmer sig mer enkel flerstämmighet i sånger som i källorna är enstämiga men som lätt kunde få en improviserad stämma? Som nutida utövare är det fullt tillåtet att prova att tillämpa kompositionsprinciperna på enstämigt material.

Enkla gåvor var ett mycket givande projekt att få sjösätta och en fantastiskt rolig repertoar att sjunga. Att den även uppskattas av lyssnarna framgick tydligt av den närmast fullsatta konserten vid Laus Polyphoniae.

Karin Lagergren är sångare, musikkforskare och pedagog. Hon är verksam som docent i musikvetenskap vid Linnéuniversitetet och ledare för Ensemble Gemma.

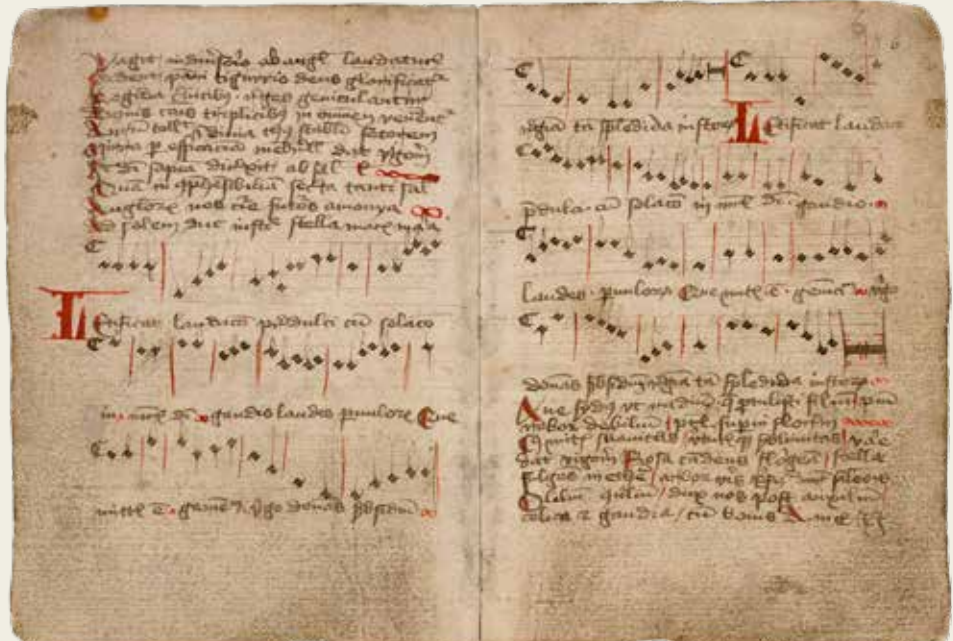
Pröva att sjunga enkel flerstämmighet

Om du är nyfiken på att själv sjunga enkel flerstämmighet så finns det några bra utgåvor att ta del av:

A Danish Teacher's Manual of the Mid-Fifteenth Century (Cod. AM 76, 8°). Lund University Press, Lund, 1993–2008. Bilden till höger visar ett uppslag ur handskriften. I boken är sångerna transkriberade till moderna noter. Den inskannade handskriften är fritt tillgänglig på <https://handrit.is/manuscript/view/da/AM08-0076>

Collectie Middelnederlandse en Latijnse geestelijke liederen/Collection of Middle Dutch and Latin Sacred Songs. Brussel. Koninklijke Bibliotheek, MS II 270. Leuven/Neerpelt: Alamire Foundation 2005.

Het liederenhandschrift Berlijn 190. Hs. Berlijn Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz germ. oct. 190. Hilversum: Verloren 2013.

Julsången *Leticat laudacio* ur *A Danish Teacher's Manual*. De två stämmorna står noterade efter varandra vilket indikeras av de röda L:en. Källa: Den Arnamagnæanske Samling, Københavns Universitet, AM 76 8vo, 5v-6r. Fotograf: Suzanne Reitz.

Iure plaudant omnia

ur Het Liederenhandschrift Berlijn 190
(även kallad Utrecht Songbook)

VERS 1

lu - re plau - dant om - ni - a, ce - li - ca - ter - res - tri - a,
 lu - re plau - dant om - ni - a, ce - li - ca - ter - res - tri - a,

qui - a red - dit gau - di - a le - ti - ci - e.
 qui - a red - dit gau - di - a le - ti - ci - e.

REFRÄNG

the - sus Cris - tus no - bis na - tus ho - di - e.
 the - sus Cris - tus no - bis na - tus ho - di - e.

Iure plaudant omnia är ett typiskt exempel på en sång i enkel flerstämmighet. Sången är strofisk med en refräng. Den är helt och hållet syllabisk, det vill säga genomgående en not per stavelse. Notationen är inte alldeles tydlig gällande rytmiseringen. Här är den tolkad i första rytmiska modus (lång-kort-lång-kort etc.), vilket stämmer bra med sångens betoningmönster. Sången är vidare ett exempel på stämbyte (*Stimmtausch*) vilket i detta fall betyder att melodierna i andra och tredje systemet byter plats med varandra. Ett effektivt sätt att hushålla med stämaterialet!

Källa: *Het Liederenhandschrift Berlijn 190*. Hs. Berlijn Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz germ. oct. 190.